

УДК 339.982+336.027:504.064.2

О. М. ГАРКУШЕНКО,
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
відділу фінансово-економічних проблем використання виробничого потенціалу
Інституту економіки промисловості НАН України
(Київ)

ЕКОЛОГІЧНЕ ОПОДАТКУВАННЯ: НЕОБХІДНІСТЬ АБО ПОДАТКОВИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ ТИСК

Розглянуто, за яких умов застосування екологічних податків може бути розцінене як податковий і політичний тиск, а не один з економічних інструментів поліпшення стану навколишнього природного середовища. Обґрунтовано, що зазначені умови не можуть застосовуватися до України, зважаючи на рівень економічного розвитку та досвід екологічного регулювання.

Ключові слова: екологічне регулювання економіки, екологічні податки, політичний тиск, податковий тиск, міжнародні відносини.

O. M. GARKUSHENKO,
Cand. of Econ. Sci.,
Senior Sci. Researcher
of the Department of Financial Economic Problems of Productive Potential Application,
Institute of Industrial Economy of the NAS of Ukraine
(Kyiv)

ENVIRONMENTAL TAXATION: NECESSITY OR TAXATION AND POLITICAL PRESSURES

The conditions, under which the application of environmental taxes can be regarded as the taxation and political pressures, rather than as one of the economic tools for the improvement of the state of the natural environment, are considered. It is substantiated that the mentioned conditions cannot be applied to Ukraine in view of the level of economic development and the experience of ecological regulation.

Keywords: ecological regulation of the economy, environmental taxes, political pressure, taxation pressure, international relations.

У сучасної людини завдяки зусиллям Римського клубу, ООН, Greenpeace та інших екологічних груп не виникає сумнівів щодо необхідності охорони навколишнього природного середовища (НПС). Проте уряди країн світу не дійшли остаточної згоди щодо питань, як має здійснюватись екологічне регулювання економіки, які економічні інструменти та з якою інтенсивністю слід застосовувати. Досвід останніх 5–10 років показує, що особливо це стосується екологічних податків. Здебільшого платники розцінюють їх як посилення податкового тиску або навіть загрозу можливостям економічного розвитку. В умовах глобалізації та інтеграційних процесів використання країнами екологічних податків у цілому та їх

© Гаркушенко Оксана Миколаївна (Garkushenko Oksana Mykolaivna), 2916; e-mail: garkushenko_o_n@rambler.ru.

ставки зокрема іноді набирають політичного забарвлення і можуть стати аргументом у боротьбі національних виробників і ТНК з національними урядами.

У світі ця проблема є актуальною, але в Україні вона детально не висвітлювалася. Тим часом саме існування екологічних податків є постійним предметом полеміки між урядовцями та науковцями. Так, незважаючи на закріплені в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС вимоги щодо посилення заходів з охорони НПС, аналіз Податкового та Бюджетного кодексів України свідчить про зменшення ролі цих податків у країні та ставлення до них як до ще одного фіскального, а не економічного інструменту впливу на якість НПС. Це підтверджується дослідженнями О. Веклич і В. Мішенка, які неодноразово виступали проти таких тенденцій та окреслювали шляхи виходу з екодеструктивної ситуації [1; 2].

Таким чином, **мета статті** — проаналізувати, за яких умов екологічні податки можуть стати інструментом політичного й податкового тиску, а також можливості транскордонного забруднення, необхідність використання екологічних податків з позицій укладених міжнародних угод, економічної та екологічної ситуації.

Тривалість, інтенсивність використання і техніко-технологічні обмеження екологічних податків

Європу можна вважати піонером у сфері екологічного регулювання та екологічного оподаткування. Так, екологічне регулювання економіки здійснюється там з 1967 р., а екологічні податки на рівні ЄС набули законодавчого підґрунтя у травні 1992 р. Всі країни — члени цього об'єднання повинні гармонізувати своє природоохоронне законодавство та податкові системи відповідно до загальноєвропейських вимог.

З урахуванням вагомості енергетичної складової у розвитку економіки сучасних країн, найважливішими екологічними податками в ЄС виступають енергетичні екологічні податки, до яких належать податки на паливо, на викиди CO₂, оксидів азоту і двоокису сірки. Їх частка в загальній сумі надходжень від екологічних податків у країнах — членах ЄС становить до 50%. Податки за забруднення НПС, користування природними ресурсами та неенергетичні транспортні податки з'явилися пізніше, та їх значення є меншим. У сумі вони зазвичай не перевищують 5% загальних розмірів надходжень від екологічних податків. У відносному вираженні такі надходження в ЄС — порівняно, наприклад, з надходженнями ПДВ — є невеликими і не перевищують 3% ВВП країн-членів. Проте в абсолютному вираженні в деяких державах вони перевищують навіть річні бюджети менш розвинутих країн світу (в Німеччині вони є традиційно високими — понад 50 млрд. євро на рік *).

Ставки екологічних податків у ЄС істотно відрізняються. Для коректного порівняння, зокрема, ставок енергетичних екологічних податків, що стягуються з різноманітних видів палива та енергії, застосовується особлива розрахункова одиниця виміру — ставка енергетичного податку, конвертована в євро з розрахунку на 1 т викидів CO₂. У країнах ЄС вона коливається від 20 євро/т CO₂ (Австрія) до 90 євро/т CO₂ (Норвегія) **. Водночас ставка енергетичного подат-

* Environmental tax revenue / European Commission Eurostat : Офіційний сайт. — 2015. — 30 червня [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>.

** OECD. Taxing energy use 2015: OECD and selected partner economies. — Paris : OECD Publishing. — 2015. — P. 62 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dx.doi.org/10.1787/9789264232334-en>.

ку виключно на моторне паливо становить від 130 євро/т CO₂ (Іспанія) до 260 євро/т CO₂ (Великобританія) *. Проте навіть найнижчі значення цих ставок є у тисячі разів вищими за ставку на викиди CO₂ в Україні (0,33 грн./т **).

У межах економічної теорії стверджується, що встановлені на оптимальному рівні ставки екологічних податків створюють забруднювачам стимули для переоцінки всіх виконуваних ними операцій (або ресурсів, які застосовуються). У своїй діяльності забруднювач порівнює, що вигідніше — заплатити екологічний податок (дотриматися стандартів) або застосувати нові технології для зниження рівня забруднення. Якщо вибір робиться на користь нових технологій і від прийнятого рішення обсяги виробництва не скорочуються, отже, ставку екологічного податку (екологічні стандарти) встановлено на оптимальному рівні. Результатом цього є зниження рівня забруднення НПС, а також застосування на практиці природоохоронних інновацій. Проте, коли в країні на даному етапі її розвитку вичерпано технічні та технологічні можливості для скорочення забруднення, то надто високі ставки екологічних податків можуть призвести до спроб забруднювачів ухилитися від їх сплати або до зупинення діяльності, що не завжди є прийнятним для суспільства.

Так, наприклад, у Швеції, що є світовим лідером у сфері технологій зниження викидів забруднюючих речовин, які утворюються в енергетичній галузі та на транспорті, з 2004 р., через технологічні обмеження і високі адміністративні витрати на акумулювання енергетичних податків, промисловість сплачує лише 21% від стандартної ставки екологічного податку на викиди вуглекислого газу. Проте на той час частка енергії, що вироблялася в країні з відновлюваних, “чистих” джерел, перевищувала 59% [3, р. 19–20]. З розвитком фундаментальної та прикладної науки і техніки (або навіть з переходом на нові уклади) з’являться і нові природоохоронні технології, що дозволить підвищити ставки екологічних податків.

На даному етапі для України проблеми технічних і технологічних обмежень є віддаленими у часі. Сьогодні надходження від екологічного податку та платежів за користування природними ресурсами у нас є у десятки разів нижчими за аналогічні показники в ЄС, і в 300 разів меншими, якщо брати їх в абсолютному вираженні [4]. Самі ж надходження від екологічних податків “розчиняються” у дохідній частині бюджету ***, що різко знижує можливості фінансування державою екологічних програм як загальнодержавного, так і місцевого рівнів [1].

За структурою в Україні на частку платежів за спеціальне використання природних ресурсів припадає 50–59% надходжень від екологічних податків. Частка енергетичних екологічних податків, до яких в Україні до початку 2015 р. належали екологічний податок на викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин пересувними джерелами забруднення **** та податок на викиди в атмосферне повітря CO₂ стаціонарними джерелами забруднення *****, є значно нижчою за євро-

* Там же. — Р. 47.

** Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. Редакція від 01.08.2016 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/ed20120612.

*** Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/2456-17.

**** Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. — Ст. 244 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/ed20120612.

***** Там же. — Ст. 243. — П. 4.

пейську. Як наслідок, у 2014 р. надходження від податку на паливо в Україні становили лише 0,02% ВВП *. Враховуючи, що в грудні 2014 р. ст. 244 було виключено з Податкового кодексу України, можна стверджувати, що частка енергетичних екологічних податків в Україні фактично дорівнює 0%. Слід зауважити, що акцизи на паливо не є енергетичними екологічними податками. Вони виконують виключно фіскальну функцію, хоча останніми роками Уряд України намагається їх диференціювати за екологічними характеристиками палива.

Підвищення ставок екологічних податків повинно було б мотивувати забруднювачів до застосування на практиці природоохоронних заходів. За оцінками Організації економічної співпраці та розвитку, в Україні ще не використані всі відносно дешеві техніко-технологічні можливості для зменшення забруднення НПС **, тоді як ставки екологічних податків у нас є нижчими за вартість більшості таких технологій, що фактично нівелює стимулюючу функцію екологічних податків. Для порівняння: в Данії ставка екологічного податку на викиди SO₂ становить 1460 євро/т, а в Україні саме на викиди цієї речовини ставку не встановлено, проте ставка екологічного податку на викиди SO₃ (більш небезпечна сполука сірки) становить 69,47 євро/т за поточним курсом валют.

Екологічні податки і рівень доходів на душу населення

Можна зауважити, що тривалість застосування та високі ставки екологічних податків у країнах – членах ЄС, Японії та США зумовлені високим рівнем доходів на душу населення. Це узгоджується з теорією Гроссмана – Крюгера, згідно з якою на певному етапі економічного розвитку країни підвищення рівня доходів на душу населення стимулює скорочення рівня забруднення НПС [5, р. 15–16]. За оцінками авторів теорії, це спостерігається у випадку, коли рівень доходів на душу населення становить 5–14 тис. дол. у цінах 1985 р. Якщо ж рівень доходів на душу населення є нижчим за цей показник, обсяги забруднення зростають із зростанням доходів на душу населення.

У країнах з нижчим рівнем добробуту і таких, де економічна ситуація поліпшилася недавно, ставлення до екологічного регулювання та екологічних податків є дещо іншим. Так, лідери країн БРІКС наголошують на меншій важливості екологічного регулювання порівняно з економічним і соціальним. Проте у більшості цих країн вживаються заходи щодо охорони НПС: в Індії, ПАР, Китаї та Бразилії уряди активно використовують командно-контрольні інструменти екологічного регулювання, зокрема державні програми підтримки "зелених" технологій шляхом надання грантів, субсидій і податкових інвестиційних кредитів. Екологічні ж податки там мають обмежене застосування. Наприклад, в Індії, де доходи на душу населення є нижчими за середньосвітові, з 2010 р. запроваджено податок на спожите вугілля із ставкою 50 індійських рупій (0,7 євро) за 1 т, яку було підвищено у липні 2014 р. до 100 рупій (1,39 євро) за 1 т, у лютому 2015 р. – до 200 рупій (2,78 євро). Надходження від цього податку (приблизно 25–30 млрд. рупій, або 348–417 млн. євро у 2010 р.) надійшли до Національного

* Звіт про виконання Зведеного бюджету України станом на 1 січня 2014 р. / Державна казначейська служба України : Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.treasury.gov.ua/main/uk/doccatalog/list?currDir=212666&&documentList_stind=21.

** ОЭСР. Переориентация экономических и других финансовых инструментов для повышения экологической эффективности: Как разблокировать реформы в странах Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии / OECD, 2012. – С. 14.

фонду чистої енергії, який фінансує дослідження та розробки у сфері зменшення впливу енергетики на НПС *.

Водночас Росія, яка належить до країн з високим рівнем доходів на душу населення, тимчасово (з червня 2015 р. по 1 січня 2019 р.) відмовилася від застосування плати за забруднення НПС, оскільки вважає, що вона негативно впливає на національну промисловість і підприємництво **.

Враховуючи зростаючу роль Китаю, Індії та Росії у міжнародній торгівлі та політичних відносинах, такий незначний у них, порівняно з провідними країнами світу, рівень екологічного регулювання призвів до того, що в останні 2–3 роки представники промислових кіл ЄС, США та Японії чинять політичний тиск на уряди своїх країн з метою зниження ставок екологічних податків. Аргументацією виступає програш конкурентних позицій на світових ринках країнам БРІКС через нижчі витрати в них на охорону НПС і, як наслідок, зниження собівартості продукції. Проте ця позиція не знаходить переконливих підтверджень у науці та на практиці.

Щодо України, то чинні ставки екологічних податків є надто низькими, щоб помітно впливати на рівень цін і конкурентоспроможність національних товаровиробників і продукції. Так, наприклад, ставки податку на неетильований бензин в Україні у 2013 р. були приблизно у 60 разів меншими за мінімальні європейські [4], а після різкої зміни курсу валют у 2014 р. – у 140 разів. Інакше кажучи, якщо у ціну етильованого бензину в Україні включалося лише 5,03 коп./л (6,49 коп./л у 2014 р.) екологічного податку, то після підвищення ставок цього податку до європейського рівня вказана сума мала зрости до 3,02 грн./л у 2013 р. та 9,08 грн./л у 2014 р.

Як зазначає Дж. Саймон, для того щоб екологічна ситуація стала дійсно поліпшуватися, необхідно частину національного доходу витратити на охорону НПС та докладати відповідних зусиль з боку як урядовців, так і більшості членів суспільства [6, с. 291, 299]. Цьому сприяє високий рівень доходів на душу населення. Проте, як показує досвід Індії, ПАР та Бразилії, країни навіть з низьким рівнем доходів можуть вживати ефективних природоохоронних заходів. Таким чином, можна стверджувати, що низька ефективність природоохоронних заходів в Україні здебільшого зумовлена нестачею стимулів до природоохоронної діяльності, ніж рівнем доходів населення країни.

Екологічні податки, податкова конкуренція та транскордонне забруднення

Наявність екологічних податків та їх ставки можуть викликати політичні суперечки з двох причин: можлива податкова конкуренція та транскордонне забруднення. Різниця у рівнях екологічних податків здатна стимулювати переміщення “брудних” виробництв з країн з високими податками до країн, де такі податки є нижчими або взагалі відсутні. З усуненням кордонів і спрощенням митних режимів, як це відбувається в міжнародних інтеграційних об’єднаннях на зразок ЄС, питання запобігання проявам податкової конкуренції загострюються.

* OECD. Taxing energy use 2015: OECD and selected partner economies. – Paris : OECD Publishing, 2015. – P. 127–131 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dx.doi.org/10.1787/9789264232334-en>.

** Правительство Российской Федерации. Совещание о предельном уровне неналоговых платежей предпринимателей и организаций от 1 июня 2015 г. / Правительство России : Официальный сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://government.ru/news/18316/>.

У випадку з екологічними податками переміщення "брудних" виробництв з одних країн до інших у межах одного об'єднання з часом призведе до збільшення забруднення й у країнах з низькими, й у країнах з високими екологічними податками внаслідок перенесення забруднюючих речовин безпосередньо через кордони. Отже, намагання країн з високими ставками екологічних податків поліпшити за їх рахунок стан НПС зведуться не тільки до економічних втрат внаслідок переміщення виробництв, але й до втрати щонайменше частини досягнутих екологічних результатів і погіршення стану НПС у таких "старих" країнах — членах ЄС через транскордонне забруднення.

Таким чином, вимоги "старих" країн — членів ЄС підвищити якість екологічного регулювання та оподаткування, які висувуються до "нових" країн-членів (тих, що вступили до ЄС після 2004 р.) та країн, що намагаються увійти до його складу (як Україна), є цілком виправданими. Це не стільки політичне питання, скільки проблема збереження досягнутих ціною серйозних зусиль у "старих" країнах — членах ЄС екологічних результатів і запобігання проявам податкової конкуренції. З цієї позиції вважати екологічні вимоги політичним або податковим тиском, тим більше, що "нові" країни — члени ЄС мають свої причини для перебування у цьому об'єднанні, нелогічно. Слід зазначити, що уряди більшості "нових" країн усвідомлюють це і встигли адаптуватися до природоохоронних вимог ЄС. Так, у Польщі, Румунії та Чехії використовується схожа із "старими" країнами-членами структура розподілу надходжень від екологічних податків, та їх обсяги у відносному вираженні наближаються до середніх показників ЄС.

Інша ситуація складається у країнах, що не входять до складу ЄС і не мають зобов'язань щодо гармонізації своїх природоохоронних норм, стандартів і податків до європейських, або країн з більш жорсткими природоохоронними стандартами (наприклад, Росії, Китаю тощо). У цьому випадку також відбуватиметься транскордонне забруднення з території країн з менш жорстким природоохоронним регулюванням на території "чистіших" країн, що вже спостерігається у США та Мексиці [5, р. 2]. Але з метою запобігання звинуваченням у політичному тиску та посяганні на суверенітет з боку країн з менш жорстким екологічним регулюванням економіки доцільнішим, на нашу думку, буде не тиск світової громадськості та країн — лідерів у сфері охорони НПС з вимогою підвищити ставки екологічних податків, а укладання міжнародних угод із створення і реалізації механізмів контролю за рівнями транскордонного забруднення.

Висновки

У сучасному світі екологічні податки стають тим економічним інструментом екологічного регулювання, який деякі країни застосовують для мотивування економічних агентів (населення, підприємств, організацій) до скорочення утворюваних ними обсягів забруднення, раціонального використання природних ресурсів та акумуляції за рахунок податкових надходжень коштів на фінансування програм з поліпшення стану НПС. Але чи не створюють такі податки додатковий податковий і політичний тиск на їх платників та навіть на цілі країни?

Про такі види тиску в контексті застосування екологічних податків може йтись у трьох випадках:

1) тиск великого промислового капіталу на уряд з метою зниження податкових зобов'язань першого;

2) тиск уряду на забруднювачів у випадку досягнення техніко-технологічного ліміту зменшення забруднення, коли подальше поліпшення стану НПС є неможливим без істотних проривів у фундаментальних науках та проведення тривалих і затратних досліджень у прикладних науках;

3) вимоги держав – лідерів екологічного регулювання економіки та світової громадськості щодо запровадження екологічних податків та їх ставок у країнах, де за останні 10–15 років спостерігається швидкий розвиток промисловості при одночасному збільшенні їх часток у світовій торгівлі та посиленні їх політичного впливу на міжнародній арені.

Третій випадок є прикладом політичного та податкового тиску на міжнародному рівні, другий – на національному. Перший випадок у результаті розвитку ТНК вийшов за національні межі, отже, може мати ознаки політичного й податкового тиску на міжнародному рівні.

У свою чергу, слід підкреслити, що політичний і податковий тиск уряду на забруднювачів може бути викликаний як необхідністю виконання вимог заінтересованих екологічних груп і широких верств виборців (тобто тут також має місце тиск на уряд), так і виключно фіскальними міркуваннями, не пов'язаними з поліпшенням якості НПС. Це особливо актуально в тих випадках, коли надходження від екологічних податків не мають цільового закріплення тільки за заходами природоохоронного призначення, а “розчиняються” у дохідній частині бюджету, як, наприклад, в Україні.

Проте, якщо країна вступила (або намагається вступити) до міжнародних інтеграційних об'єднань з тривалою історією ефективного екологічного регулювання економіки (екологічного оподаткування), не вичерпавши технічних і технологічних можливостей скорочення рівня забруднення, має істотні проблеми з якістю НПС, зниженням рівня його забруднення, а також резерви для підвищення ставок екологічних податків до рівня, здатного забезпечити збільшення надходжень від екологічних податків без негативного впливу на діяльність підприємств-забруднювачів, то твердження про політичний і податковий тиск щодо екологічних податків є необґрунтованим.

Саме до таких держав належить Україна. Тому вимоги щодо активізації дії у сфері охорони НПС з метою наближення норм, стандартів та оподаткування у цій сфері до європейських * у даному контексті є виправданими.

Для виконання цих вимог в Україні необхідно здійснити комплекс першочергових заходів:

– поступово наблизити ставки екологічних податків до європейських, з урахуванням як стану НПС у країні, так і рівня економічного розвитку без завдання негативного впливу на економіку та соціальну сферу (що відповідатиме вимогам Угоди про асоціацію між Україною та ЄС **), зокрема, щонайменше у 50–60 разів підвищити ставки податку на викиди CO₂;

– змінити структуру екологічних податків у країні на користь енергетичних і транспортних екологічних податків, де частка перших становитиме до 50% усіх надходжень від екологічних податків, а частка других – до 20%;

* Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16.09.2014 р. № 1678-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1678-18/paran2#n2>.

** Там же. – Розд. V.

– закріпити у Бюджетному кодексі України вимогу цільового використання надходжень від екологічних податків виключно на екологічні цілі;

– з метою запобігання транскордонному забрудненню з території країн колишнього СРСР переглянути чинні природоохоронні угоди з ними та укласти нові, якщо вони не відповідають поточній ситуації та не відображають наявність нижчих, ніж в Україні, стандартів у сфері охорони НПС.

Список використаної літератури

1. Веклич О.О. Перші підсумки фінансово-бюджетної децентралізації екологічного оподаткування // Економіка України. – 2016. – № 3. – С. 60–74.
2. Міщенко В.С. Зміцнення бази екологічного оподаткування в Україні: методологія і практика // Економіка України. – 2016. – № 3. – С. 75–87.
3. Heine D., Norregaard J., Parry I. Environmental tax reform: principles from theory and practice to date // IMF Working Paper – 2012. – № WP/12/180. – 39 p.
4. Гаркушенко О.Н. Состояние и перспективы применения экологических налогов в Украине // Економіка промисловості. – 2013. – № 3. – С. 37–46.
5. Grossman G.M., Krueger A.B. Environmental impacts of a North American free trade agreement // National Bureau of Economic Research. – 1991. – № 3914. – 57 p.
6. Саймон Дж. Неисчерпаемый ресурс ; [пер. с англ.]. – Челябинск : Социум, 2009. – 797 с.

References

1. Veklych O.O. *Pershi pidsumky finansovo-byudzhetnoi detsentralizatsii ekologichnogo opodatkovannya* [First results of fiscal decentralization of environmental taxation]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2016, No. 3, pp. 60–74 [in Ukrainian].
2. Mishchenko V.S. *Zmitsnennya bazy ekologichnogo opodatkovannya v Ukraini: metodologiya i praktyka* [Strengthening base the environmental taxation in Ukraine: methodology and practice]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2016, No. 3, pp. 75–87 [in Ukrainian].
3. Heine D., Norregaard J., Parry I. Environmental tax reform: principles from theory and practice to date. IMF Working Paper, 2012, No. WP/12/180.
4. Garkushenko O.N. *Sostoyanie i perspektivy primeneniya ekologicheskikh nalogov v Ukraine* [The state and perspectives of the application of environmental taxes in Ukraine]. *Ekonomika Promysl. – Econ. of Industry*, 2013, No. 3, pp. 37–46 [in Russian].
5. Grossman G.M., Krueger A.B. Environmental impacts of a North American free trade agreement. National Bureau of Economic Research Working Paper, 1991, No. 3914.
6. Simon J. *Neischerpaemyi Resurs* [The Ultimate Resource]. Chelyabinsk, Sotsium, 2009 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 29 червня 2016 р.
